

ТЕТЯНА ВОДОТИКА

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
відділ історичної регіоналістики,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), tvodotyka@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5714-4222>

СЕРГІЙ ВОДОТИКА

доктор історичних наук,
професор кафедри історії, археології та методики викладання,
Херсонський державний університет
(Херсон, Україна), sergijvodotyka@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6011-6468>

ПОЧЕСНЕ ГРОМАДЯНСТВО МІСТ ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.: СТРАТЕГІЇ ВДЯЧНОСТІ ТА ЛОЯЛЬНОСТІ

Анотація. У другій половині ХІХ ст. словосполучення «почесне громадянство» позначало як соціальний стан, утворений 1832 р., так і нагороду, що її від 1860-х рр. надавали міські ради за погодженням з імператором. Якщо соціальний стан почесного громадянства був унікальним явищем, то нагорода від міської ради – більш універсальне, воно існує до сьогодні. Питання почесного громадянства міст Російської імперії та українських земель як її частини загалом належить до локальних проблем. Утім ця локальна проблема може стати ілюстрацією ширших тенденцій в еволюції міського суспільства другої половини ХІХ – початку ХХ ст. **Мета** цієї статті – проаналізувати саме нагороди. Вони відображають, з одного боку, волю конкретних міських дум віддячити тим чи іншим доброчинцям, з іншого – стратегії лояльності та бюрократичні традиції, які існували в Російській імперії. Під час дослідження було застосовано **методи** порівняння та контекстного аналізу, а також типологізації. Справи присвоєння почесного громадянства розглянуто в кількох містах підросійської України, у тому числі Києві, Катеринославі, Севастополі, Миколаєві та ін. **Висновки.** Інститут почесного громадянства мислився владою як мотиваційний механізм, потужний економічний і соціально-психологічний інструмент. Усіх відзначених званням почесного громадянина можна поділити на три групи – чиновництво (їх нагородження було проявом бюрократичних законів та стратегії лояльності міських дум), благодійники (отримання ними нагороди ставало проявом уже їхніх стратегій побудови іміджу та бажання міста висловити вдячність за доброчинство), громадські діячі. Престижність звання була незаперечною (саме тому багато хто й домагався його), так само, як і розуміння міськими елітами потреби орієнтуватися на центральну владу. Почесне громадянство в містах підросійської України проіснувало до 1917 р.

Ключові слова: почесне громадянство, міста, стратегії лояльності, мотиваційний механізм, нагорода, Російська імперія.

Інститут почесного громадянства саме як соціального стану, коли це звання мав цілий прошарок населення Російської імперії та українських земель як її частини, унікальний – у жодній іншій державі подібного не було.

І ця тема отримує своє належне висвітлення¹. А от існування інституту почесного громадянства як нагороди та форми подяки за внесок у розвиток міста або на знак пошани до заслуг тієї чи іншої людини – світова практика. У літературі ці соціальні інститути доволі часто плутають саме через те, що статус почесного громадянина міста як форма вдячності міської громади – явище доволі рідкісне в Російській імперії. Тож великою є спокуса приєднати менше до більшого, що, на наш погляд, невірно².

Нижче йтиметься про почесне громадянство як нагороду. Інформаційний потенціал цієї проблеми починають помічати і у площині публічної історії, і у середовищі професійних істориків. За останні роки в нашій країні вийшли друком кілька таких праць, абсолютна більшість яких належать до жанру біографістики³. Частина присвячених почесним громадянам видань подарункові, презентаційні та мають апологетичний характер⁴. Специфіка теми вимагає згадати й російських дослідників проблеми⁵. До історіографії також можна віднести біографічні студії про окремих нагороджених – їх не бракує для таких помітних діячів, як П.Столипін, М.Бунге або родина Терещенків.

Але слід пам'ятати, що почесне громадянство як статус та як нагорода – принципово різні явища в міській історії часів Російської імперії. Хоча в обох випадках інститут почесного громадянства мислився владою як мотиваційний механізм, тобто потужний економічний і соціально-психологічний інструмент, котрий мав сприяти підвищенню ефективності діяльності конкретної людини, або ж виступав нематеріальним стимулом та формою вдячності. Нижче ми розглянемо історію почесного громадянства як звання, що його міська дума надавала окремим особам із власної волі: коли й за яких умов це зазвичай відбувалося, хто отримував відзнаку найчастіше, а хто не мав на це жодних шансів.

¹ Напр., див. одну з останніх публікацій: *Smith A.K. Honored Citizens and the Creation of a Middle Class in Imperial Russia // Slavic Review. – Vol.76, issue 2, summer 2017. – P.327–349.*

² *Фесенко А.А. Внесок почесних громадян Півдня України у розвиток регіону другої половини XIX – початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук (д-ра філософії)* [Електронний ресурс]: <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/Fesenko-3.pdf>

³ *Шиханов Р.Б. Почесні громадяни міста Запоріжжя: Біограф. нариси. – Запоріжжя, 2015. – 143 с.; Недря К., Чорнобай П. Почесний громадянин міста Катеринослава – князь М.П.Урусов: Суспільно-політичний портрет. – Дніпропетровськ, 2013. – 159 с.; Кочергін І.О. Олександр Поль: мрії, справи, спадщина. – Дніпропетровськ, 2002. – 222 с.; Його ж. Олександр Поль: Геній міста на Дніпрі. – Дніпро, 2018. – 111 с.; Фесенко А.А. Внесок почесних громадян Півдня України у розвиток регіону другої половини XIX – початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук (д-ра філософії)* [Електронний ресурс]: <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/Fesenko-3.pdf>

⁴ Див., напр.: *Гусар Ю.С. Сяйво життя: книга-спогад про почесного громадянина м. Чернівців Павла Михайловича Каспрука. – Чернівці, 2000. – 130 с.; Почесні громадяни Харківської області (2006–2015). – Х., 2015. – 508 с.*

⁵ *Акуленко И.В. Почетное гражданство в Российской империи // Исторический журнал: Научные исследования. – 2014. – №4. – С.425–431; Его же. Почетное гражданство в российской политической истории // Вестник Российского университета дружбы народов: Серия «Политология». – 2015. – №4. – С.369–377; Беляев И.Н. Два века почетного гражданства России: История. Право. Современность. – Смоленск, 2001. – 427 с.; Белокрыс А.М. Почетное гражданство в дореволюционной России // Московский журнал: История государства Российского. – 2005. – №3. – С.55–57.*

Політико-правові засади процедури нагородження

Історія звання почесного громадянина міста сягає корінням часів Великої Французької революції – тобто стан і звання почесного громадянина є, по суті, ровесниками, хоч і виникли в різних державах. «Почесний громадянин» («bourgeois honoraire») від 1789 р. став в один ряд з іншими новаціями та здобутками революційної епохи. Цю практику майже відразу (1790 р.) перейняли німецькі міста Саарбрюккен і Ганновер.

Натомість практика надання звання почесного громадянина міста не стала надто поширеною в Російській імперії, в усякому разі почесних громадян міст було в десятки разів менше, аніж спадкових та особистих. Це звання присуджувалося за персональні видатні заслуги перед містом як форма вдячності без особливих привілеїв матеріального або соціального характеру. Воно не було спадковим. У Росії його почали надавати з 1863 р., коли вперше за клопотанням «міської спільноти» Самари воно було присвоєне громадському діячеві дворянині Ю.Самаріну. На перших порах у встановленні такого звання вбачали можливість поряд із міськими станами (купцями, міщанами, ремісниками) залучити до громадського управління міста також представників привілейованих станів, котрі не входили до складу «міської спільноти» й на цій підставі не брали участі у вирішенні міських справ⁶.

Звання почесного громадянина міста надавалося за результатами клопотання міської думи та символізувало «виняткову форму вираження вдячності й подяки громади за діяльність на користь міста», а також було «даниною поваги до людей, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною». Отримати його міг як російський підданий, так й іноземець, особа з будь-якого соціального стану, якщо її заслуги перед містом визнавалися для цього достатніми. Поодинокість випадків надання статусу почесного громадянина стала причиною того, що уніфікованій термінології так і не було вироблено. Наприклад, у журналах засідань міських дум Миколаєва й Севастополя зустрічаються формулювання «дарувати», «піднести», «надати», «передати у власність» звання, «зробити», «обрати» почесним громадянином тощо.

У 1903 р. «Положення про громадське управління міста Санкт-Петербурга» серед іншого визначило поняття «почесний громадянин міста» і процедуру його надання, однак цей нормативно-правовий акт мав силу лише для столиці імперії⁷. Жоден інший документ не регламентував ані порядку, ані термінів надання звання почесного громадянина міста. Тож процедура, яка все ж склалася, виявилася результатом такого собі самоналаштування бюрократичної машини, що стало свідченням важливості цього інституту і його справді високого статусу.

⁶ Нардова В.А. Институт почетного гражданства городов России (количественный и социально-профессиональный состав) 1863–1899 гг. // Проблемы социально-экономической и политической истории России XIX–XX вв. – Санкт-Петербург, 1999. – С.211–221.

⁷ Почетные граждане СПб (1866–1909 гг.) [Електронний ресурс]: <http://www.assembly.spb.ru/rubric/633200243/Pochetnye-grazhdane--SPb-1866-1909-gg>

Право подавати кандидатури на звання почесного громадянина міста мали гласні (депутати) міських дум. На думських засіданнях претендента обговорювали представники власне думи, громадськості, міг виступити й губернатор. Далі процедурою голосування визначалося, чи підтримує місто кандидата на шляху до отримання почесного громадянства. Але міська дума та позитивний результат її голосування були лише першим етапом на шляху рішення про присвоєння звання почесного громадянина міста. Далі через руки міського голови папери потрапляли в канцелярію губернатора, який доповідав про подання міської думи особисто міністрові внутрішніх справ, долучаючи свій висновок. Очільник відомства включав цю інформацію в доповідь на ім'я імператора, котрий мав особисто погодити надання звання почесного громадянина міста. Лише тоді обраний кандидат міг в урочистій обстановці отримати документ про присвоєння йому звання.

Згадане вище «Положення про громадське управління міста Санкт-Петербурґа» визначало для столиці простіший порядок: кандидатура почесного громадянина пропонувалася на засіданні міської думи, після чого надходило прохання на «височайший дозвіл государя імператора» щодо надання звання обраний особі⁸.

Чітких термінів тривалості процедури не було, оскільки занадто багато кабінетів мали пройти відповідні папери. Чи не найдовше – 20 років! – на підтвердження чекав міський голова Севастополя М.Казі. А найшвидше статус почесного громадянина Києва отримав уже покійний на той час прем'єр-міністр П.Столипін – його справа зайняла всього кілька днів⁹. У середньому процедура тривала до року – півтора¹⁰.

Не завжди клопотання міських дум завершувалися позитивним рішенням. Ризик відхилення існував на кожному з етапів. Це міг зробити й губернатор, і міністр внутрішніх справ, і сам імператор. Показовий випадок трапився з письменником Л.Толстим. Міська дума Севастополя на своєму екстремому засіданні до 80-річчя знаного літератора в 1908 р. ухвалила рішення про присудження йому звання почесного громадянина міста, учасником оборони якого він був під час Кримської війни. Утім імператор Микола II відхилив це клопотання¹¹.

Ми не знаємо, яким чином діяла міська дума у випадку негативного результату для справи. Але позитивне завершення ставало приводом для її врочистого засідання, де оголошували рішення імператора та вручали «винуватцеві події» відповідні атрибути звання почесного громадянина міста. Немає також даних, якими були ці атрибути в різних містах. Проте відомо, що один із перших почесних громадян Києва міський голова П.Демідов князь Сан-Донато 1874 р. отримав диплом, за який управа сплатила 150 руб. сріблом¹². Адміралові І.Григоровичу під час присвоєння звання почесного громадянина

⁸ Там же.

⁹ Державний архів міста Києва (далі – ДАК). – Ф.163. – Оп.39. – Спр.494. – Арк.9, 19.

¹⁰ Напр., випадок І.Фундуклея (див.: Там само. – Спр.47. – 4 арк.).

¹¹ Фесенко А.А. Внесок почесних громадян Півдня України... – С.69.

¹² ДАК. – Ф.163. – Оп.39. – Спр.53. – 1 арк.

Севастополя на врочистому засіданні міської думи 13 травня 1898 р. вручили папку у сап'яновій шагреновій шкірі на муаровій підкладці розмірами 40x53 см, у верхньому лівому куті якої містилася срібна монограма на пошану нагородженого з витісненим посередині його прізвищем, ім'ям і по батькові, під якими розташовувався емалевий герб міста. До папки було вкладено привітальний адрес. Із часом портрет ушанованого (як й інших почесних громадян міста) прикрасив залу засідань Севастопольської міської думи¹³.

Грамоту про присвоєння звання почесного громадянина виготовляли в кожному місті самостійно. У тексті-привітання, яке вкладалося в папку, перераховувалися всі заслуги нагородженого. На папці обов'язково вказувалося ім'я нового почесного громадянина, до того ж вона могла бути оздоблена міською символікою.

Хто і скільки

Чисельність почесних громадян міст була незначною. Цим званням відзначали по декілька людей. Далеко не кожне місто могло дозволити собі чи мало підстави для вшанування когось подібною честю. Наприклад, у Севастополі почесних громадян було 9, в Олександрівську (Запоріжжя) та Санкт-Петербурзі – по 7, у Миколаєві – 5, в Одесі – 10, у Києві – 14, у Москві – 12. Загалом до 1900 р. таке звання отримали близько 1 тис осіб, потім його почали присвоювати вже в усіх губернських містах та повітових центрах і до 1917 р. загальна кількість відзначених сягла понад 3 тис.¹⁴

Часом одна особа могла мати і статус почесного громадянина, і співзвучну нагороду від міста. А іноді відзначена міською громадою людина мала доволі опосередковане відношення до міста – у таких випадках мотивація була радше політичною, і звання почесного громадянина міста слугувало видимим, хоч і не дуже впливовим, виявом стратегій засвідчення лояльності, вдячності, інколи навіть геополітичного вибору держав та імперій. Так, член імператорської родини великий князь Микола в 1916 р. став почесним громадянином Севастополя, хоча ніколи там не жив. А дуже швидко вирішена Києвом справа надання почесного громадянства смертельно пораненому у вересні 1911 р. в міській опері прем'єр-міністрові Російської імперії П.Столипіну була не вдячністю, а виявом політичної лояльності, складовою загальнодержавної жалоби за державним діячем.

Почесне громадянство міст було доволі строкатим в етнічному, конфесійному, соціальному та навіть гендерному вимірах. Жінки отримували це звання за внесок у розвиток освіти або за благодійність. Наприклад, у Катеринославі (Дніпрі) О.Риндовську, Є.Грекову та К.Месарош відзначили саме за освітянську діяльність¹⁵. По суті цей інститут перебував поза

¹³ Фесенко А.А. Внесок почесних громадян Півдня України... – С.156.

¹⁴ Майдебурга А.М. Звання почесний громадянин як особливий вид нагород органів місцевого самоврядування [Електронний ресурс]: <http://www.apdr.in.ua/v61/20.pdf>

¹⁵ Бекетова В.М. Висвітлення історії інституту почесного громадянства в краї засобами музейної експозиції // Придніпров'я: Історико-краєзнавчі дослідження. – Вип.4. – Дніпропетровськ, 2007. – С.325–336.

становою структурою, не зачіпаючи станових прав і привілеїв у бік їх збільшення чи зменшення. Тож у випадку жінок це був інструмент заохочення активної частини суспільства, котра перебувала поза відповідною системою координат.

В.Нардова підрахувала соціально-професійну належність нагороджених званням почесного громадянина, щоправда лише до початку XX ст. Так, частка купців і підприємців серед відзначених була найбільшою в 1880–1889 рр. – 21,4%. У наступне десятиліття їх питома вага зменшилася до 15,8%. Загалом за 1863–1899 рр. цей показник склав 13,1%. Найбільше вшанованих виявилось серед губернаторів, генерал-губернаторів та градоначальників – 28%¹⁶. У 1860-х рр. органи влади не підтримували клопотань міських дум про присвоєння почесного звання особам із міських станів. А оскільки аж до міської реформи 1870-х рр. громадське управління російських міст складалося винятково з купців і міщан, то за 1863–1869 рр. звання почесного громадянина міста отримав тільки один міський голова – князь О.Щербатов (у 1866 р.), котрий очолив Московську міську думу після перетворення громадського управління в Москві 1863 р. Доволі часто почесним громадянством відзначали корисних для міста людей – представників вищого духовництва, генерал-губернаторів, губернаторів, членів імператорської родини. Щодо «вислужування», то вважалося мало не правилом гарного тону нагороджувати званням почесного громадянина міст очільників відповідних губерній. І справді, міста невпинно рухались у цьому напрямі, кон'юнктура доволі часто була очевидною.

Де та як

Розглянемо кілька випадків надання статусу почесного громадянина в різних містах підросійської України. Так, у Києві статус почесного громадянина міста за період з 1863 по 1917 рр. отримали 14 осіб: М.Бунге, М.Деттерьов, В.Караваєв, М.Попов, Ф. і Н. Терещенки, І.Фундуклей, М.Чоколов, П.Столипін, Л.Томара, П.Демидов князь Сан-Донато, С.Сольський, О.Ігнат'єв, О.Дондуков-Корсаков¹⁷. Усіх їх можна поділити на дві категорії – ті, нагорода кому була проявом вдячності міста за внесок у його розвиток, і ті, чие вшанування стало виявом стратегій політичної доцільності.

Можемо виділити кілька груп нагороджених, які простежуються практично в усіх містах, а особливо чітко це видно саме на прикладі Києва: чиновництво (голова уряду, міністри, генерал-губернатори, цивільні губернатори, міські очільники); благодійники (найчастіше представники підприємницьких кіл, для яких добродійність була одним з іміджевих інструментів); громадські діячі й діячки (лікарі, представники наукової еліти, жінки, які відзначилися на просвітницькій ниві).

Група вищих чиновників була стабільною серед нагороджених. Так, першим почесним громадянином Миколаєва – міста, яке перебувало

¹⁶ Нардова В.А. Институт почетного гражданства городов России... – С.215–216.

¹⁷ Водотика Т.С. Почесні громадяни Києва: 1872–1917. – К., 2019. – С.22.

під управлінням військового губернатора – закономірно став саме він. У 1873 р. цим званням посмертно (пішов із життя 1845 р.) відзначили головного командира Чорноморського флоту та портів, миколаївського й севастопольського військового губернатора адмірала О.Грейга – за «благоустрій» зазначених міст і «розбудову Чорноморського флоту»¹⁸.

Чиновники високих рангів стали першими нагородженими в Одесі (державний і військовий діяч граф О.Строганов у 1862 р.) та Херсоні (цивільний губернатор П.Клушин у 1864 р.). Предводитель губернського дворянства князь М.Урусов виявився одним з останніх відзначених цим званням у Катеринославі – 18 лютого 1914 р.¹⁹

Цікавий і симптоматичний приклад Севастополя. Інститут нагородження тут використовувався з метою ідеологічного імперського будівництва та маніфестації відданості імператорській родині. Більшість почесних громадян міста були пов'язані з подіями програної Росією Кримської війни. Гіркоту поразки намагалися компенсувати створенням уявлень про «велич і міць російської армії й духу», «захист православ'я від зазіхань ворогів», одним із проявів чого стала історія «героїчної оборони Севастополя», а статус почесного громадянства у цьому випадку був інструментом реального втілення міфу. Першим почесним громадянином міста в 1866 р. став військовий інженер генерал-ад'ютант Е.Тотлебен – за «створення цілісної мережі оборонних споруд» оточеного Севастополя. Другий відзначений – колишній військовий комендант і виконувач обов'язків військового губернатора міста П.Кислинський, який став також натхненником відновлення його по війні. І хоча морські бої під час Кримської війни відбувалися й поблизу, наприклад, Генічеська або Кінбурна, лише у випадку Севастополя інститут почесного громадянства було поставлено на службу імперській ідеології.

Згодом ситуація у Севастополі ввійшла у звичне русло, адже вшановувати почали колишніх градоначальників – П.Перелешина, М.Казі. Утім наступні почесні громадяни за маятниковим принципом знову були пов'язані з Кримською війною. У 1884 р. звання було надане О.Ріхтеру, котрий по завершенні бойових дій сприяв розбудові Севастополя, а в 1871–1879 рр. командував розквартированою тут 13-ю піхотною дивізією. У 1903 р. нагороду отримав автор праць військово-патріотичного характеру та «активний учасник відродження міста після Кримської війни» Є.Богданович. Разом із морським міністром І.Григоровичем він входив до нечисленної групи тих, хто мав статус почесного громадянина в кількох містах, адже обох було відзначено також ще й у Миколаєві²⁰.

При доборі кандидатур міські думи керувалися не лише адміністративними, а й фінансовими мотивами. Нагороджені за цим принципом утворювали групу благодійників, яка вигідно відтіняла чиновництво масштабністю внеску в розвиток міст. Так, роль купця І.Скараманги в тому, що залізниця

¹⁸ Фесенко А.А. Внесок почесних громадян Півдня України... – С.89.

¹⁹ Недра К., Чорнобай П. Почесний громадянин міста Катеринослава – князь М.П.Урусов... – С.48.

²⁰ Фесенко А.А. Внесок почесних громадян Півдня України... – С.95.

з Харкова пройшла через Донбас до Таганрога та Ростова-на-Дону, було відзначено міською владою – у січні 1865 р. він отримав звання почесного громадянина Ростова²¹. Ще більш зрозумілий факт ушанування І. та П. Харитоненків почесним громадянством Сум, адже вони стали справжніми «батьками міста»²². Серед нагороджених міською радою Києва категорія благодійників була найбільшою – 9 із 14. У цьому аспекті місто виокремлювалося із загальної тенденції. Чого не скажеш, наприклад, про Одесу, де з 10 нагороджених відзнаки за добродійство удостоївся лише Г.Маразлі (1895 р.).

Тут відкривається пов'язана проблема: якими були мотиви благодійності підприємців? У контексті можливості отримати нагороду добродійність видавалась елементом побудови стратегій лояльності, а часом навіть і виживання. Прикладом може бути відзначення М.Попова в 1892 р. Родина Попових перебралася до Києва, скориставшись сприятливим моментом – бажанням уряду зросійщити місто, забезпечити тут домінування російських, а не єврейських, польських чи українських підприємців. З іншого боку, Попови належали до старообрядців, яких церковна і світська влада імперії називала «розкольниками» та переслідувала. У психології гнаних представників цього напрямку російського православ'я сформувалися певні особливості. Так, старообрядці-підприємці вирізнялися своєю згуртованістю, родинністю, чесністю, готовністю дотримуватися взятих зобов'язань, ощадливістю, помірністю та скромністю в побуті. Добродійство старообрядців мало виразну релігійну мотивацію – для них це було служіння Богові, свого роду місіонерство. Так, засновник династії Ф.Попов жертвував кошти старообрядницьким чоловічим і жіночим монастирям у Подільській та Київській губерніях. Одну зі старообрядницьких церков Києва, освячену на честь Успіння Пресвятої Богородиці, у 1860 р. було облаштовано в будинку М.Попова. Зрозуміло, що такі люди не завжди могли розраховувати на розуміння та підтримку з боку влади²³. Надання М.Попову звання почесного громадянина Києва стало виявом вдячності містян за створення й фінансування двох лікарень.

Категорія громадських діячів об'єднувала доволі різних за родом занять і походженням людей. Це могли бути лікарі, учителі, професори університетів та ін. Так, один із відзначених – В.Караваев – приїхав до Києва не за власним вибором, а за рішенням міністра народної освіти. Звання почесного громадянина міста професор університету й хірург у 1891 р. отримав за свою професійну діяльність²⁴.

В Одесі до такої категорії безумовно належав статистик, громадський діяч, багаторічний редактор газети «Одесский вестник» О.Тройницький. Нагороду почесного громадянина міста він отримав у 1868 р. на знак вдячності одеситів та вже під час служби в Петербурзі на посаді члена Державної ради.

²¹ Татаринов С.Й., Федотов С.А. Греки Бахмуту у 2-й половині XIX – на початку XX ст. // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди: Серія «Історія та географія». – Вип.43. – Х., 2012. – С.142–145.

²² Юрченко Д.Ю. Внесок родини Харитоненків у розвиток культури та освіти на Слобожанщині (друга пол. XIX – поч. XX ст.) // Там само. – Вип.39. – Х., 2010. – С.138–142.

²³ Таранец С. Старообрядчество города Киева и Киевской губернии. – К., 2004. – С.92, 95.

²⁴ Докл. див.: Имя в истории медицины: Владимир Афанасьевич Караваев. – К., 2011. – 249 с.

***

Безсумнівною характеристикою інституту почесного громадянства міст було те, що до нього мала стосунок винятково елітарна частина суспільства. Міська верхівка ухвалювала рішення про надання звання представникові свого чи навіть вищого кола. Єдиний відомий нам виняток – відзначення Московською міською думою селянина, який урятував імператора Олександра II під час замаху²⁵.

Престижність звання була беззаперечною (саме тому багато хто домагався його отримання), так само, як і розуміння міською елітою потреби орієнтуватися на імперську владу та монаршу родину. Проте інколи траплялися казуси. Зокрема на початку Першої світової війни міська дума Севастополя звернулася з клопотанням про надання звання почесного громадянина міста великому князеві Миколі – верховному головнокомандувачеві сухопутних і морських сил Російської імперії. Цілком очевидно, що жодного внеску в розвиток Севастополя він не зробив, місто просто прагнуло зайвий раз довести свою «вірнопідданість». Процес розгляду імператором паперів затягнувся на цілий рік вочевидь через внутрішні сімейні тертя й той факт, що великий князь потрапив у немилість. Щоправда врешті-решт звання було надане²⁶.

Деякі вищі чиновники фактично колекціонували відзнаки. Так, очільники фінансового відомства Росії М.Рейтерн та С.Вітте стали почесними громадянами, відповідно, чотирнадцяти і двадцяти, а московський генерал-губернатор В.Долгоруков – шістнадцяти міст²⁷.

Останнім у Російській імперії, хто був визнаний гідним звання почесного громадянина міста, став іноземець – міністр Франції, союзниці по Антанті під час Першої світової війни. Тимчасовий уряд підтвердив зобов'язання Росії «воювати до переможного кінця». Отже надання французові статусу почесного громадянина Петрограда стало інструментом скріплення союзницьких відносин²⁸.

Інститут почесного громадянства в Росії було ліквідовано більшовицьким декретом від 11 листопада 1917 р. «Про знищення станів та цивільних чинів». У деяких містах (наприклад, у Катеринославі²⁹) революційно налаштовані громадяни навіть викидали з приміщень міських рад меморіальні дошки з прізвищами почесних громадян.

²⁵ *Проскурковская Ю.* Почетные граждане Москвы [Електронний ресурс]: <http://muzeum.me/index.php?page=subj&order=30>

²⁶ *Фесенко А.А.* Внесок почесних громадян Півдня України... – С.111.

²⁷ *Нардова В.А.* Інститут почетного гражданства городов России... – С.209.

²⁸ *Акуленко И.В.* Почетное гражданство в российской политической истории. – С.141–150.

²⁹ *Бекетова В.М.* Висвітлення історії інституту почесного громадянства в краї засобами музейної експозиції. – С.325–336.

REFERENCES

1. Smith, A.K. (2017). Honored Citizens and the Creation of a Middle Class in Imperial Russia. *Slavic Review* (Volume 76, Issue 2, Summer 2017), 327–349.
2. Akulenko, I.V. (2015). Pochetnoe grazhdanstvo v rossijskoj politicheskoi istorii. *Vestnik Rossijskogo universiteta družby narodov. Ser.: Politologiya*, 4, 369–377. [in Russian].
3. Akulenko, I.V. (2014). Pochetnoe grazhdanstvo v Rossijskoj imperii. *Istoricheskij zhurnal: nauchnye issledovaniya*, 4, 425–431. [in Russian].
4. Beketova, V.M. (2007). Vysvitlennia istorii instytutu pochesnogo hromadianstva v kraji zasobamy muzeinoi ekspozytzii. *Prydniprovia: istoriko-kraieznavchi doslidzhennia*, 4, 325–336. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
5. Belokrys, A.M. (2005). Pochetnoe grazhdanstvo v dorevoljucionnoj Rossii. *Moskovskij zhurnal: Istorija gosudarstva Rossijskogo*, 3, 55–57. [in Russian].
6. Vodotyka, T.S. (2019). Pochesni hromadiany Kyieva: 1872–1917. Kyiv: Suchasnyi py-smennyk. [in Ukrainian].
7. Husar, Yu.S. (2000). Siaivo zhyttia: knyha-spohad pro Pochesnogo hromadianyna m. Chernivtsiv Pavla Mykhailovycha Kaspruka. Chernivtsi: Misto. [in Ukrainian].
8. Kocherhin, I.O. (2018). Oleksandr Pol: Henii mista na Dnipro. Dnipro: Herda. [in Ukrainian].
9. Kocherhin, I.O. (2002). Oleksandr Pol: mrii, spravy, spadshchyna. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
10. Maidebura, A.M. (n.d.). Zvannia pochesnyi hromadianyn iak osoblyvyi vyd nahorod orhaniv mistsevoho samovriaduvannia. Retrieved from <http://www.apdp.in.ua/v61/20.pdf> [in Ukrainian].
11. Nardova, V.A. (1999). Institut pochetnogo grazhdanstva gorodov Rossii (koli-cestvennyj i sotsialno-professionalnyj sostav) 1863–1899 gg. *Problemy sotsialno-ekonomicheskoi i politicheskoi istorii Rossii XIX–XX vv.*, 211–221. Sankt-Peterburg. [in Russian].
12. Nedria, K., Chornobai, P. (2013). Pochesnyi hromadianyn mista Katerynoslava kniaz M.P.Urusov: Suspilno-politychni portret. Dnipropetrovsk: NHU. [in Ukrainian].
13. Proskurovskaya, Yu. Pochetnye grazhdane Moskvy (n.d.) Retrieved from <http://muzeum.me/index.php?page=subj&order=30> [in Russian].
14. Taranets, S. (2004). Staroobryadchestvo goroda Kiev i Kievskoj gubernii. Kiev. [in Russian].
15. Tatarinov, S.J., Fedotov, S.A. (2012). Hreky Bakhmutu u 2-i polovyni XIX – na pochatku XX stolit. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H.S.Skovorody. Ser.: Istorii ta heohrafiia*, 43, 142–145. [in Ukrainian].
16. Fesenko, A.A. (2018). Vnesok pochesnykh hromadian Pivdnia Ukrainy u rozvytok rehionu druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.: Dys. ... kand. ist. nauk (d-ra filosofii). Retrieved from <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/Fesenko-3.pdf> [in Ukrainian].
17. Shykanov, R.B. (2015). Pochesni hromadiany mista Zaporizhzhia. Zaporizhzhia: Pryvoz prynt. [in Ukrainian].
18. Yurchenko, D.Yu. (2010). Vnesok rodyny Kharytonenkiv u rozvytok kultury ta osvity na Slobozhanshchyni (druha pol. XIX – poch. XX st.). *Zbirnyk naukovykh prats [Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H.S.Skovorody]. Ser.: Istorii ta heohrafiia*, 39, 138–142. [in Ukrainian].

ТЕТЯНА ВОДОТЫКА

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
 Department of Historical Regional Studies,
 Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine), tvodotyka@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5714-4222>

SERHIЙ ВОДОТЫКА

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
 Professor of Department of History, Archeology and Teaching Methods,
 Kherson State University
 (Kherson, Ukraine), sergjiwodotyka@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6011-6468>

HONORARY CITIZENSHIP OF THE CITIES OF UKRAINE UNDER RUSSIAN RULE IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY: THE STRATEGIES OF GRATEFULNESS AND LOYALTY

Abstract. *The term “honorary citizenship” refers to historical homonyms – in the second half of the nineteenth century. This phrase has two meanings. One concerned the social status established in 1832, the second – the awards granted by the city councils in agreement with the emperor since the 1860s. The social status of honorary citizenship was a unique phenomenon and is more studied by historians. The award from the city council is a more universal phenomenon and exists till nowadays. The problem of honourable citizenship is not among the most important ones in the history, but it may be a kind of a showcase of the trends of the evolution of the urban society in late imperial Russia. The **goal** of this research is to analyze the award, which has not been in the focus of the historians. It reflects, on the one hand, the will of certain city dumas to pay tribute to one or another benefactor, on the other – the loyalty strategies and bureaucratic traditions that existed in the empire. The number of recipients in the entire empire reaches about 3000 people. During the study, the **method** of comparison and contextual analysis, as well as the method of typologies, was used. Case studies of honorary citizenship were considered in several cities of Ukraine under Russian rule – Kyiv, Katerynoslav, Sevastopol and Mykolaiv etc. **Conclusions.** All honorary citizens can be divided into three groups – bureaucracy (their award was a manifestation of just bureaucratic laws and loyalty strategies of city dumas; this category was the biggest one), benefactors (receiving them awards was already a manifestation of their strategies for building the image and the city’s desire to express gratitude for patronage) and public figures. The prestige of the title was undeniable (that’s why in reality many sought to get it), as well as the understanding of the urban elites of the need to focus on the central government. The author uses cases of Kyiv, Odesa, Mykolaiv and Sevastopol. Honorary citizenship in the cities of Ukraine in the imperial version lasted until 1917.*

Keywords: *honorary citizenship, cities, loyalty strategies, motivational mechanism, award, Russian Empire.*